

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)
Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүреділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Бисенғали**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Респуб-
ликасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» топқауымен ашылған. Алтыншы
томға абайтану саласында тәуелсіздік тұсында жарық көрген таңдамалы еңбектер арнайы топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен
білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың
дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы
аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АБАЙ – ШІКІРІМІЗДІҢ ПІРІ, РУХЫМЫЗДЫҢ ТҮЙ

*Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының
Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген
мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз.
1995 жылғы 8 тамыз*

Ардақты әлеумет!

Қадірменді меймандар!

Дүние жүзі халықтарының тарихында аты жер басып жүрген жұмыр бастының бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей қымбат тұлғаға айналған алып ойшылдар мен көреген кемеңгерлердің аз емес екені өздеріңізге де мәлім.

Біздің Абайымыз да осындай әлемдік деңгейдегі асқар биікке айналып отыр.

Оның дүниеге келгеніне 150 жыл толыпты. Өлендерінің ауыздан, кітаптарының қолдан түспей келе жатқанына да бір ғасырдың жүзі болып қалыпты. Осы уақыттың ішінде ол ұлтымыздың бірден-бір рухани ұстазына айналды.

Қазақтардың Абай десе ішкен асын жерге қоятынында, сөзін Абайдан бастап, ойын Абаймен сабақтауында да терең мән бар. Тарихтың талай-талай қиын кезеңдерінде Абай өз халқының адастырмас темірқазығы, алжастырмас бағдаршамы бола білді. Қандай қысылтаяң, нендей келеңсіз кезеңдерде де оның ұлағатты сөзі халқымыздың қолтығына сүйесін, иығына демесін боп, табанын тайғызған жоқ, жігерін жасытқан жоқ. Сасқалақтағанда сабыр, тоқырағанда тоқтам тауып берді. Заманымыздың заңғар жазушысы Шыңғыс Айтматовтың Парижде өткен Абай күндерінде: «Ұлттық мәдениеттердің өрісі тарылып, ұлттық тілдер жойылуға бет бұрған советтік дәуірде Абай қазақтың тілін де, рухын да сақтап қалды», – деуі де сондықтан.

Абай – әлемнің қай бұрышынан қарасаң да, көзге түспей қалмайтын рухани Алатауымыз. Ол – біздің ар-намысымызға,

өмірлік өлшемімізге, ұлттық парасат-пайымымызға айналған асқаралы абызымыз. Пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.

Артына «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол!» деп аманат артып кеткен ақылды әлемдік ақыл-ойдың төріне шығару ұрпақтың талайдан бергі арманы еді. Бұл жолы сол тілегімізге жеткендейміз. Бірақ түгел жеттік деп айта алмаймыз. Оған өзіміз кінәліміз. Өкінішке орай, біз Абайды дүние жүзі халықтарына өз деңгейінде таныта алмай келеміз. Абай мұрасы әлем жұртшылығы тарабынан өзінің лайықты бағасын алды деуге әлі ерте. Олай деп, Абай әлемнің ең басты тілдерінде ауылдағыдай көсіле сөйлеп, есіле сырласа алған жағдайда ғана айта аламыз.

Абайдың өзге тілдерге тәржімаланған мұраларын есептемей-ақ, өзіміз жетік әрі еркін білетін орыс тіліне аударылған нұсқасын қолдарыңызға алып байқаңыздаршы. Абайдың атан-түйе тарта алмас аса салмақты, ауқымды ойларының оннан бірі ғана жеткен.

Әрине, мен бұл жерде аудармашыларға титтей де болса кінә артудан аулақпын. Абайды шет тілдеріне аударған қадірменді ақындарға, шет елдерге насихаттауға аянбай атсалысып жүрген баспагерлердің баршасына алғыстан басқа айтарым жоқ. Менің айтайын дегенім, Абай тәрізді данышпанды аудару – қиынның қиыны екенін, әлі түгел алынбаған асу екенін еске сала кету.

Ұлт пен ұлтты бауырластырып, халық пен халықты жақындастыратын да – Абай сияқты ұлы гуманистер. «Өкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырын», яки басқа халықта бауырың, басқамен де тату-тәтті бол деген Абайды өзге тілге өз деңгейінде, бар болмысымен жеткізу – тек әдеби, мәдени ғана емес, үлкен саяси мәні бар ұлы міндет.

Алыстағы келген мейманға ақ тақиялы тауларымызды, алмасы албыраған бауларымызды, зәулім зауыттарымыз бен көл-көсір кеніштерімізді көрсетіп, мақтанғанның, бәлкім, пәлендей айыбы болмас. Бірақ біздің шет жұртқа, сырт ағайынға ең әуелі мақтаныш ететініміз, көзін сүйсінтіп, көңілін елжіретер рухани дәнекеріміз, рухани айбынымыз – АБАЙ, АБАЙЫМЫЗ болу керек!

Әрісі Шығыстың мәңгілік шоқжұлдыздары Науаи, Рудаки, Хафиз, Низами, берісі Гете, Бальзак, Байрон, Пушкин сынды

тұрғыластары сияқты Абай да мезгілге мойынсұнбайды. Уақытқа – тәуелді, кезеңге кіріптар емес. Жылдар жылжып, күндер сырғыған сайын жаңа бір қырынан ашылып, жаңа бір қырынан жарқырап түседі. Жаңғыра түседі.

Абай – қазақ тарихындағы, әсіресе оның рухани тарихындағы аса айшықты, аса айбынды, шын мәніндегі ренессанстық тұлға!

Бүгінгі таңда Абай мұраларын тек бір халықтың, тек бір мемлекеттің көлемінде ғана емес, дүниежүзілік өркениет ауқымында қарастыру қажеттігін айрықша атап айтар ем.

Еуропада – Лев Толстойдың, Азияда – Махатма Гандидің бар ғұмырын әлемдік үйлесім мен жалпы адамзаттық үндестікті өсиеттеумен өткізгенін баршаңыз да жақсы білесіздер. Қай жағынан алсаңыз да, мейлі тереңдік жағынан болсын, мейлі кемелдік жағынан болсын. Абайдың осы қос кемеңгермен қатар тұрып иықтаса алатынына да енді-енді көз жеткізіп келеміз.

Бұл жөнінде біз күні бүгінге дейін жұртшылыққа естіртіп айта алмадық. Бұған кезіндегі әр түрлі саяси шектеулер мен әр қилы қасаң көзқарастар да себепші болды.

Екі тізгін, бір шылбырын өз қолына алған тәуелсіз мемлекет ретінде енді біз Абайдың әлемдік әдебиет пен әлемдік ойдың жарқын жұлдыздарының бірі екенін жан-жақты насихаттап, жан-жақты негіздей білуіміз керек. Философиялық, эстетикалық, әдеби көзқарастардың тұтас бір жүйесін жасаған ұлы ойшылды дүние жүзіне жете, жеткізе танытуымыз қажет. Сол үшін маңдай терді аямай төгуіміз керек.

Ғарыш пен ғаламдық кеңістікті, адамзат әлемі мен дүниенің шексіздігін, уақыт пен дамудың мәңгілігін бірлікте, тұтастықта алып қарайтын қазіргі кездегі пәтуалы пәлсапаға сенсек, бір дүниенің, яғни, бұ дүниенің ақиқаты – тек жартыкеш ақиқат. Толық ақиқатты айту үшін екі дүниенің де, яки о дүние мен бұ дүниенің де ақиқатын қоса қамту керек. Абай да сол екі дүниеге ортақ ақиқатты, яғни, анық ақиқатты бүкпесіз айтып кеткен адам.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі,

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Мінеки, ұлы ақын ақыл мен жан өлмейді, тек тән ғана өледі деп тұр.

Абай ұғымынша, өлім деген де өмір сияқты заңды құбылыс:

Адамзат – бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ,
Ертең өзің қандайсың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойлан, пырақ.

Абай інісі Оспан өлгенде: «жан біткенге жалынбай, жақсы өліпсің, апырмай», – дейді. Егер ұлы ойшыл өлім табиғатын соншалықты терең түсінбесе, жас кеткен өзінің ең жақсы көретін інісіне «жақсы өліпсің, апырмай!» – деп айтар ма еді?! Керек десеніз, Абай «Өлім барда қорлық жоқ» дейді. Бұлай деп тіршіліктің тұңғық пәлсапасының тереңіне сүңгіген, Өмір мен Өлімнің әу бастан бір-бірінен ажырамайтын кіндіктес екенін кәміл түйсінген кемел ойдың, кемел пайымның иесі ғана айта алса керек. Абайдың осындай мәңгіліктің мәніне, шексіздіктің сырына үңілген, тұтас дүние-әлемнің түпсіз тұңғығына бойлаған заманауи ойларының дәйегі мен мәйегін ашып бере алдық па? Әзірге ұлы ойшылдың дүниетанымының бергі бетін ғана аршыдық. «Абайды әлемдік өркениет ауқымында қарастыру керек» дейтініміздің де түп себебі осында жатыр.

Бұл ретте Абайдың биылғы мүшел тойы, көп елдердің белгілі де беделді қайраткерлері бас қосып отырған бүгінгі конференция айрықша тарихи орын иеленбек. Сондықтан конференция меймандарына, Абай талантының алыстағы, жақындағы жанкүйерлерінің бәріне – Қазақстан үкіметінің атынан зор алғыс айтқым келеді.

Бүгінгі мәжіліске ғалымдардың, абайтанушылардың көбірек қатысқанын есепке ала отырып, мынадай жайларға назар аудара кеткенді орынды көріп тұрмын.

Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу – бүгінгі күннің ең зәру мәселесі. Бұл салада басталған жұмыс осы күнге шейін аяғына жетіп көрген емес. Ақын кітабын кезекті жариялау, көбінесе, мерейтойларға байланысты жүргізіледі де, жаңа жинақ ылғи асығыс дайындалады, қолжазбалар мен басылып шыққан кітаптар текстің салыстыра қарауға уақыт жетпей қалады. Рас, Абай шығармалары тексті негізінен қалыптасқан, уақыт сынынан өткен. Солай бола тұрса да, онда әлі де қарайтын, анықтауды қажет ететін жекелеген сөздер мен сөз тіркестері баршылық. Басқа басқа, дәл Абайдың кейбір сөзінің әр жинақта әр түрлі басылып жүруі – бәрімізге ұят, бәрімізге үлкен сын. Ең алдымен, ғалымдарымызға сын.

Қоғам өзгеріп, заман жаңғырып жатқан тұста бұрынғы қалыптасқан пікірлер мен орныққан көзқарастардың қайта сараптан өткізіліп, қайта екшелгені жөн. Әсіресе, толықтырып, анықтай түсетін мәселе – Абайдың айналасы, оның өскен ортасы, ұшқан ұясы, ата-анасы мен туған-туысқандары туралы деректер. Ақын өскен ортаның сырын мейлінше дұрыс, мейлінше әділ ашпайынша, Абайдың ақындық сыры да, қайраткерлігі де, азаматтық тұлғасы да терең ашылмайды.

Абайды тануда саясат ықпалынан, уақыт қыспағынан аса алмаған кездеріміз болды. Енді заман өзгерген шақта азат елдің азат ойымен, азат жүрегімен, азат зердесімен Абайды қайта тануға тиістіміз.

Мәселен, «Абай отаршылдыққа қарсы күресті ме?» деген сұрақ күн тәртібіне қойылмай келді. Отаршылдыққа қарсы болмаса:

Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге...
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге, –

дер ме еді...

Ояз деп отырғаны – патшаның өкілі, отаршыл өкімет. Абай сол өкіметке қызмет қылмауға шақырады.

Абай қазақ халқы үшін бір ғана әдебиеттің ауқымына сыймайды. Ол – күнделікті тіршілігімізді, рухани әлемімізді – қарақан басымызды алып жүруден бастап, биік адамгершілікке дейінгі аралықты тегіс қамтитын жан-жақты құбылыс. Сондықтан да Абайды зерттеуді тек әдебиетші ғалымдардың мойнына жүктеп қоюға болмайды. Абайды ашу үшін өнертанушыларымыз да, саясаттанушыларымыз да, философтарымыз да, құқықтанушы ғалымдарымыз да белсенділік танытқаны, аянбай атсалысқаны жөн.

Әрбір қазаққа, шама-шарқынша, Абайды тану – мұрат, Абай шыққан биікке талпыну – парыз.

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмағамбетов И.Н. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сөз. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сөйлеген сөзі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіреністер. – Астана: Күлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абдрахманов С. Төлума мен телума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы ағартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Өл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Өл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.....	3
Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға.....	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры.....	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктер	296

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.